

Marx en het Determinisme.

DOOR

H. GORTER.

I.

De nieuwe wereldbeschouwing is langzaam aan het groeien. Het dogma verdwijnt en de empirische materialistische wetenschap komt in zijn plaats: De wereld bestaat uit niets dan stoffelijke wezens, individuen, die naast en na elkaar het heelal bewonen. In sommige van die wezens is de denkkraft, de geest, opgebloeid.

Er is geen God, geen wezen buiten het heelal, dat op een of andere onverklaarbare manier het heelal zou bewegen en besturen. Ook in het heelal is geen God, niet zulk een wezen. Wel is het heelal één wezen, in zoover als alle dingen bij elkaar behooren, maar het heelal is geen Persoon, niet met een Monster-Geest behebt.

De menschelijke geest kent niets dan de werkingen, de werkingen der dingen op elkander. De eigenschappen der dingen die wij kennen, zijn niets dan hun werkingen op elkander, op ons zelve. Even onjuist als het is te zeggen: wij kennen de dingen volkomen, in *al* hun werkingen, dus in hun wezen geheel en al, even dwaas is het te zeggen: wij kennen de dingen niet. Want wij weten veel van hoe zij op elkaar werken, wij weten veel van hun verhoudingen, en kunnen er nog oneindig meer van te weten komen.

Het wezen van onzen geest bestaat in het abstraheeren, d. w. z. in het afzonderen uit al de bijzondere werkingen, die wij waarnemen, van datgene wat die werkingen te samen gemeen hebben, d. i. dus van het *algemeene*. Evenals elk ding een kracht heeft tot handelen, tot werken, zoo is dit de eigenaardige kracht, de eigenaardige handeling of werking van ons denkvermogen. Het kan niet anders doen dan zóó, het doet het altijd. Bij de kleinste waarneming combineert het

al een reeks van kleine waarnemingen tot een geheel, door te vereenigen wat zij gemeen hebben. Even goed komt de grootste berekening, de verst strekkende theorie door niets anders dan het uitoefenen van die kracht, tot stand.

Het heelal brengt, aldoor door, uit zich zelf, door zijn eigen kracht, een nieuw, een ander heelal voort. Dit wil zeggen: de individuen waaruit het heelal bestaat, hebben allen krachten in zich, werken allen. En door hun botsingen en samenwerkingen, hun strijd en bondgenootschappen, hun werkingen op elkaar, komen uit hen, terwijl zij zelf te gronde gaan, voortdurend nieuwe wezens voort, die op hun beurt het heelal vormen, en op hun beurt weer leven als hun voorgangers leefden.

En dit gaat zoo overal: in en op het land, in de zee, in de lucht, in de eindelooze ruimte. Bij de georganiseerde en de ongeorganiseerde wezens. In de geestelijke wezens en in den geest zelf.

Bij de algemeene wording die het heelal dus aldoor is, bij het voortdurende voortbrengen en vergaan waaruit het bestaat, kan men dus elk wezen, elk complex van wezens, en dus ook elk begrip van of over hen, verstaan als een strijd tusschen opkomst en vergaan, dood en leven, als een tegenspraak tusschen de krachten waaruit het kwam en de krachten die het doen veranderen: derhalve als een in zichzelf een tegenspraak, nl. de verandering uit het niet meer zijnde naar het zijnde, uit het zijnde naar het nog niet zijnde, dragende wording. De geest heeft het vermogen uit de werkingen die wij zoo overal aldoor waarnemen, en die ons die voortdurende verandering leeren, die twee *materieele* verschijnselen van komen en gaan, van instandhouding en vernietiging tot *begrippen* af te zonderen, en hun samenwerken, hun aldoor door totstandbrengen van nieuwe dingen in *één begrip* samen te vatten: de dialektische ontwikkeling.

II.

Het is de arbeid der wetenschap licht te brengen in dezen chaos van worden en groeien, sterven en geboren worden. Alle wetenschappen zijn daaraan bezig. Hoe doen zij dat? Altijd weer op die eene zelfde manier: zij verzamelen een groot aantal door de ervaring gegeven feiten, dat wil dus zeggen werkingen, verhoudingen, en sporen daaruit het gemeenschappelijke op. Alle wetenschappen doen zoo: van de astronomie tot de psychologie toe. De algemeenheden, in het worden en vergaan opgemerkt, worden vereenigd tot wetten, tot methodes, deze wetten toegepast op nieuwe verschijnselen, en behouden, veranderd,

verworpen, al naar de nieuwe ervaring leert. Het verbinden van algemeene begrippen in nieuwe combinaties leidt, praktisch toegepast, tot ontdekkingen.

Het „nieuwe werktuig” door Bacon voor het eerst theoretisch, methodisch, aangewezen op deze wijze: Stijg op van het bijzondere der ervaring tot het algemeene van het begrip, vorm een begrip zoo helder mogelijk uit zooveel mogelijk ervaring, en daal dan met dat algemeene weer tot het bijzondere af, *om er mee te werken*, wijzer, rijker, gelukkiger te worden, dat „nieuwe werktuig” wordt aan alle universiteiten, aan alle scholen aangewend.

Het spreekt van zelf dat de aldus arbeidenden, *in hun arbeid* niets buiten of boven de natuur erkennen. Het mag misschien zijn dat er ergens in hen een gedachte zit: er leeft een God, maar die gedachte wenden zij *nooit* aan in hun wetenschappelijken arbeid.

Dit is hun onmogelijk omdat zij juist *van het bijzondere* uitgaan, het bijzondere als *eenig* gegeven gebruiken. Het bijzondere is het natuurlijke. Het algemeene wat zij in het bijzondere vinden, is dus ook het aan het natuurlijke algemeene. Derhalve zoeken noch vinden zij, zoowel in het bijzondere als in het algemeene, ooit iets buiten of boven de natuur. Zij werken alleen physisch, materialistisch, nooit metaphysisch, speculatief.

Zoo is de geheele wetenschap over de geheele wereld van het kapitalisme bezig te bouwen aan die moderne wereldbeschouwing: de materialistische, dialektische voorstelling van een altijd nieuwe, altijd wordende wording. Van alle dingen en complexen van dingen, van alle stoffelijke en geestelijke dingen en aaneenschakelingen van dingen: hemelstelsels, zoowel als planten en dieren, stoffen zoowel als gedachten, wordt de methode van wording opgespoord. Van alle dingen worden de noodzakelijke oorzaken opgespoord. Alle wetenschappen worden door die methode als brandende lampen, als brandende zonnen, en alle stoffelijke en geestelijke dingen verschijnen, door hún licht, als schitterende individuen, voor een oogenblik verschijnend in het volle licht van het Bestaan: Gevolgen van voorafgaande werkingen, Werkingen met naast hen staande werkingen, Oorzaken van na hen komende gevolgen.

Het is niet Marx, de voornaamste bouwer van deze wereldbeschouwing. Alle natuurkundigen, alle technologen, alle psychologen, alle echte kunstenaars van nu, alle *vinders* zijn bezig te bouwen aan haar reusachtig oneindig gebouw. Het is een maatschappelijk werk dat geschiedt, door en vóór de geheele maatschappij. Marx heeft slechts aan een klein, zij het dan ook uiterst belangrijk gedeelte van haar gewerkt.

Voor wij zijn deel schetsen eerst nog een paar opmerkingen.

Alle dingen worden door deze wereldbeschouwing als werkingen aangezien. Als werkingen van andere dingen. Maar in den oneindigen schakel van het heelal natuurlijk niet als passieve uitwerkselen, maar als werkingen die zelf weer krachten hebben en nieuwe werkingen voortbrengen. Elk ding wordt tegelijk als handeling, als actie, als arbeid opgevat. Dus tegelijk als oorzaak en gevolg.

Dat is een geweldig onderscheid met vroegere beschouwingen. Oorzaak en gevolg werden toen star naast elkaar gezet, en scherp van elkaar gescheiden. Bij voorbeeld: God was oorzaak, wereld was gevolg — scherp vaneen gescheiden. Nu niets meer daarvan. Inéenvloeiing van de dingen in elkaar, geen scheiding meer van oorzaken, noch scherpe afscheiding van oorzaak en gevolg. Wie is oorzaak van het kind, vader of moeder? Beide zijn oorzaak. En is het kind van vader en moeder scherp te scheiden? Neen, het heeft iets van hen in zich. Bij een steenworp, wie is oorzaak van den worp, den worp zooals hij is, zooals hij gaat door de lucht en neerkomt op den grond? De hand of de steen? Beide. Als een vogel verschrikt opvliegt na een schot, wie is oorzaak van het opvliegen, het schot of de vogel? Beide. Oorzaak en gevolg zijn in de werkelijkheid, in de materie niet te scheiden.

Ons denkvermogen alleen scheidt ze wanneer het, om de werkelijkheid naar algemeene begrippen te verdeelen, om te kunnen onthouden, verbinden, uitvinden, voorspellen, de werkelijkheid klassificeert, den samenhang der verschijnselen gesplitst in hokjes zet.

Deze opvatting van wat oorzaak en gevolg is moet men wel onthouden bij het willen doorgronden van deze wereldbeschouwing. Legt men de oude opvattingen van oorzaak en gevolg aan deze nieuwe wereldbeschouwing aan, dan is het of men met de redeneeringen der *sterrewichelarij* de *sterrekunde* wil begrijpen. Men geraakt totaal in verwarring. Een massa van de onkunde der tegenstanders der sociaal-demokratie komt uit het niet begrijpen hiervan voort.

Een tweede belangrijk punt dat hier thuis hoort, is de opvatting der vrijheid.

Het spreekt van zelf dat in deze wereldbeschouwing volgens welke niets anders bestaat dan werkingen van werkingen, elk ding niet is dan een complex van handelingen, arbeid, krachten, geboren uit andere dergelijke, voor de ouwerwetsche absolute vrijheid geen plaats is. Een ding dat een kracht zou hebben niet uit de natuur, d. w. z. niet uit vroegere en gelijktijdige dingen, niet uit den tijd en niet uit de ruimte, maar of spontaan uit zich zelf, nergens vandaan, of van een nergens zijnden, maar bestaanden God, is voor deze wereldbeschouwing ondenkbaar. Zij toch is niet een passieve mijmering, of willekeurige fantasie, zij is de wetenschappelijke bestudeering, de

actieve beschouwing, zij is de wetenschap zelf. Een onderstelling nu, door de wetenschap, dat er iets buiten of in het heelal zou zijn, dat zou vallen buiten het oneindige verband van oorzaken en gevolgen, dit zou zijn een vernietiging van de wetenschap zelf, een zelfmoord. Aan het geloof in zoo iets absoluut vrij's of spontaan's denkt zij dan ook niet. Zij moet het ver van zich werpen, het in zich vernietigen, en doet dit ook.

Maar nu lette men ook bij deze beschouwing weer op, dat men haar goed versta. De ontkenning van de absolute bovennatuurlijke vrijheid is niet het ontkennen van de natuurlijke begrijpelijke vrijheid, — de ontkenning van den absoluut vrijen wil, is niet de ontkenning van den wil.

Elke werking is wel noodzakelijk gevolg van vroegere en te gelijk bestaande werkingen, maar — elke werking is een eigen, aparte kracht, die, éénmaal ontstaan, eigen leven heeft. Elke werking een werking van andere werkingen maar — zelf werkende. Ook de wil, het bewustzijn, de geest van den mensch een werking uit en door andere werkingen, maar — zelf werkende, zelf willende en handelende.

Elke werking dus passief voorzoover product van andere, maar tegelijk actief als producente van andere. Elke werking gevolg, maar tevens oorzaak. En elke werking, zoo b.v. de menschelijke wil, wel altijd gevolg zoo goed als oorzaak van andere werkingen, maar tegelijk, hoe ook met die andere verbonden, een eigen, in zichzelf bestaande kracht. Vrijheid dus en eigendommelijkheid, maar — noodzakelijke.

En als derde hier behorende opmerking: de klare voorstelling van Dietzgen, wat in den ophoudelijken keten, waar oorzaak gevolg en gevolg oorzaak is, waar oorzaak en gevolg één zijn — wat daar oorzaak, wat gevolg *genoemd* wordt. Dietzgen heldert dat zoo klaar op door te zeggen, dat wat *gewoonlijk* vooraf gaat, oorzaak genoemd wordt. De wind blaast gewoonlijk de boomen *niet* om. Ergo wij zeggen: de taaiheid der boomen is hiervan de oorzaak, niet de weinige hardheid van den wind. Komt er evenwel een *zeer* geweldige orkaan, dan vallen de boomen en dan zeggen wij ook: de orkaan is de oorzaak, niet de zwakte der boomen. In werkelijkheid, wij zagen dit reeds, zijn en wind en boomen oorzaak van 't blijven staan in het eene, het vallen in het andere geval, en is het in werkelijkheid alleen de rede, het verstand dat (ter wille van zijn eigen leven, om den mensch het leven mogelijk te maken) de materieel samenhangende complexen, logisch scheidt.

Bij het begripen van Marx' bijdrage tot het determinisme: den invloed van de productiewijze op den mensch, moet ook dit *noemen als oorzaak* van datgene wat gewoonlijk voorafgaat, scherp in het oog gehouden worden. Men begrijpt anders Marx niet.

III.

Welk deel heeft nu Marx aan den opbouw van deze wetenschappelijke wereldbeschouwing waarin alle dingen als werking, als daad, als arbeid worden gezien.

Ik zei het zoo straks reeds: een klein maar een belangrijk deel. Eén man kan van zóó iets groots, zoo iets oneindigs (want waarlijk, deze wereldbeschouwing is zoo oneindig als de wereld zelf) maar een klein stukje doen. Maar Marx heeft een, voor ons, geweldig belangrijk stuk van het gebouw ondernomen.

Want de mensch zelf is voor den mensch zeker wel het allerbelangrijkste stuk van de wereld. Het onderzoek hoe de menschheid is geworden en wordt, dat is dan ook de vraag die duizenden geleerden en kunstenaars bezig houdt en gehouden heeft.

Honderden werkingen zijn al gevonden die verklaren hoe de mensch tot stand komt. De menschheid en de enkele mensch. De afstamming, de omgeving, de luchtgesteldheid, het land waar hij woont, de opvoeding, de traditie, de wetten, de wetenschap enz. enz. Ontzaggeijk veel was er al vóór Marx gevonden.

Men kan zich de zaak zoo voorstellen: De mensch is bepaald door een oneindig aantal oorzaken vóór hem, en door een oneindig aantal oorzaken naast hem. Men kan zich hem denken als een middelpunt van twee groote, in cirkels om hem heen geschaarde, groepen punten, waarvan de eerste groep al wat vóór hem zijn bestaan veroorzaakte, aangeeft, de tweede al wat tegelijk met hem bestaat. Om in dien chaos licht te brengen, om die afkomst begrijpelijk te maken, zoekt de wetenschap talrijke van die punten, naar hun overeenkomst, naar het hun gemeene, te vereenigen. Zij brengt vele van die punten in één systeem en noemt ze b.v.: ras, opvoeding, traditie, enz. Zoo waren er reeds reeksen van stelsels, die het zijn en het worden van den mensch verklaarden.

Marx heeft toen een nieuwe gewichtige groep van deze punten samengevat. Hij heeft den arbeid, d. i. de manier waarop de mensch werkt in de natuur, uit haar haar schatten haalt om van te leven, samengevat in een algemeen begrip: de wijze van produceeren, en het luid de wereld ingeroepen: Gij hebt reeds veel gevonden, o menschen, over u zelf, maar ik toon u een nieuw licht: het is de arbeid die den Mensch, de Menschheid, de Maatschappij maakt.

Marx heeft tusschen de ontelbare steenen van het groote gebouw der nieuwe, wereldbeschouwing een heelen hoek, een heel nieuw stuk met fundament en al geschoven. Hij is gaan staan tusschen al die geleerden die bezig zijn dergelijks te doen.

Hij heeft aangetoond *hoe* de arbeid den mensch maakt. Hoe op

den arbeid het eigendom zich bouwt, uit het eigendom de strijd om het eigendom voortkomt, deze strijd een klassenstrijd wordt, uit den klassenstrijd zich geestelijk nieuw leven ontwikkelt, in den laatsten klassenstrijd van proletariaat en bourgeoisie de arbeid sterker wordt, de ontwikkelde arbeid den klassenstrijd zal doen ophouden en zal scheppen een maatschappij van bewust samenwerkende mensen.

Marx heeft tusschen de schakels van het bewuste determinisme, het determinisme niet als geloof, niet als dogma, maar het determinisme dat niets is dan de empirische wetenschap zelf, een nieuwen schakel ingeschoven. Hij heeft tusschen al de lampen die reeds branden, een nieuwe schelle lamp gezet.

In de oneindige massa van werkingen die het heelal is, heeft hij een groote reeks belicht. Met zijn eigen werken heeft hij de nieuwe natuurlijke wereldbeschouwing, de materialistische, de historische, zeer versterkt, zooals omgekeerd die geheele wereldbeschouwing hem heeft geholpen.

Hij heeft zijn deel van de taak der tegenwoordige menschheid, van het Proletariaat en het Kapitaal, moedig, dieper misschien dan iemand, maar zeker met oneindig voller bewustzijn dan eenig ander geleerde, gedaan.

Maar hij heeft toch niets gedaan dan een stuk van de groote maatschappelijke taak: het begrip van den samenhang van het heelal, van het noodzakelijk verband der dingen in hun ontwikkeling, te stichten.

IV.

Passen wij nu de bovengemaakte drie opmerkingen over oorzaak en gevolg op deze Marxistische bijdrage tot het determinisme toe, dan begrijpen wij haar zuiver.

Het is dus niet zoo als onze tegenstanders het zoo dikwijls voor-geven: hier heb je de materiele productie als oorzaak, daar, als gevolg de mensch. Men begrijpt wel dat een Katholiek of Calvinist zich de zaak zoo voorstelt, want hij is zelf in zijn geloof en zijn bovennatuurlijke redeneeringen gewoon zoo scherp, zoo onwetenschappelijk, zoo onnatuurlijk te scheiden. Maar dit heeft met de wetenschap niets te maken. Zoo is de samenhang van oorzaken en gevolg niet.

Deze oorzaak, door Marx zoo scherp belicht, heeft hij ten eerste nooit de éenige oorzaak genoemd. Naast deze staan andere die den Mensch maken, o. a. de heele Natuur: de zon, de aarde, de warmte enz. Die grijpen samen, schakelen zich vast met den arbeid tot een groot complex van oorzaken; in werkelijkheid *ongescheiden*, maar door Marx' scherp intellect van elkaar afgezonderd, om het proletariaat, om de menschheid vooruit te brengen. Dus ten eerste: er is een menigte van materiele oorzaken die den mensch

maken, een reeks slechts daarvan is de productiewijze. Dit wat den samenhang van oorzaken betreft.

Maar nu de samenhang met het gevolg, den mensch. Oorzaak en gevolg zijn niet te scheiden, nergens blijkt het schitterender dan hier; zij zijn een geheel. Uit de productie komen productie- en eigendomsverhoudingen voort, en deze bepalen den mensch. Ja waarachtig, geen wonder. Arbeid is menscheijk en arbeidsverhouding is menschenverhouding. Productieverhouding is reeds menscheijke verhouding, de mensch zit er van te voren reeds in. Geen wonder dus dat die verhouding de menschen sterk bepaalt.

Zoo beïnvloedt het geraamte de beenderen. Geen wonder, want het geraamte bestaat uit beenderen.

Maar niet op de bovennatuurlijke wijze dat hier de productie, en de productieverhoudingen zouden staan, en daar de mensch, maar zoo dat beide, oorzaken en gevolg, een in waarheid materieel geheel uitmaken, dat het verstand alleen ter wille van het begripen, scheidt.

Houdt men dit goed in het oog, dat oorzaak en gevolg, productie, productieverhouding, en mensch hier één zijn, dan is de waarheid van Marx' leer: de maatschappelijke arbeid maakt den mensch, veel gemakkelijker, en helder, te doorzien.

De tweede opmerking, over de vrijheid, leert ons, dat wij het handelen en denken van den mensch zeker mogen opvatten als gevolg van den maatschappelijken arbeid, maar — als een actief gevolg. Het maatschappelijk zijn bepaalt wel het bewustzijn, maar dat zijn wordt geestelijk eigendom van den mensch, in zijn hoofd wordt het om- en overgezet. Het wordt daar een nieuwe, eigen, menscheijke kracht. Die ook weer van hem uitgaat en terug- en overgrijpt in den maatschappelijken arbeid; dus wel een bepaalde, maar een eigen, en dus in zekeren zin, ook een vrije kracht is. De steen die den vallenden knikker opwerpt, hij moet zoo doen, hij kan uit zijn aard niet anders, maar het is toch ook zijn eigen, in zekeren zin zijn vrije kracht.

Die bepaalde, niet absolute, maar evenmin slaafsche vrijheid wordt nog veel duidelijker bepaald, als zij, *bewust, ten goede* wordt aangewend door den mensch en de menschheid. Een wil van menschen die samen bewust en planmatig produceerden, zou zeker een door de productie- en eigendomsverhoudingen bepaalde wil zijn, een geheel gedetermineerde, en volstrekt niet absoluut „vrije” wil, maar tegelijk zoo volkomen eigen, zoo bewust en dus zoo natuurlijk en menscheijk vrij, dat ik, haar liever al was 't maar een uur lang zou voelen, dan den absoluut vrijen wil van Thomas van Aquino, Kant, of wien ook.

Materialisten, ! Ja zeker, maar met den geest als eigen zeer materieele, d. w. z. geweldig sterke macht. Stofvergoders! Ja zeker, maar niet

de stof van het goud, maar van ons vleesch, ons bloed en onze hersenen. Deterministen. Zonder twijfel, maar met een helder begrip welk een determineerende macht de gedetermineerde geest is. En met een oneindig machtiger begrip dan gij, hoe planmatige samenwerking aller menschen den geest, menschelijk, natuurlijk gesproken, *vrij* zou maken.

De derde opmerking leert ons hoe wij hebben te verstaan: de maatschappelijke productie is oorzaak, de geest van een mensch gevolg. Het wil niet anders zeggen dan dat in de werking dier twee factoren op elkaar, in het complex, in de materiele éénheid van productieproces en geest van een mensch, bij de werkingen die uit die beide voortkomen, het productieproces het in het algemeen voorafgaande is, d. w. z. het overheerschende, het hier de richting aangevende. En wie zou daaraan kunnen twijfelen die doorzien heeft hoe de maatschappij den mensch omvat, hoe zij een totaal is dat gereed was toen hij nog niet geboren was, hoe het evenmin mogelijk is haar te ontkomen, als voor de long zonder atmosfeer of voor de visch zonder de zee te zijn, hoe zij een stelsel is, reusachtig, *waarvan de mensch van zelf een klein lid is*, dat in, door en met haar leeft.

De eenheid van mensch met maatschappij, het wezen der maatschappij de arbeid, de doorslaggevende kracht van het geheel over het deel, de betrekkelijke beteekenis van het bewustzijn, en het niet bestaan van absolute vrijheid in de maatschappij, dat zijn de dingen die Marx bewezen heeft, dat zijn zijn bijdragen tot het Materialistische Determinisme, de nieuwe Wereldbeschouwing.

V.

Voor deze leer is de godsdienst verbleekt, de leer van een Vader, of Heerscher, of Monster-Geest, of Substantie, of Ding an Sich of Absoluut Begrip, of Rein zijn. Als een laffe schim vlucht met gebogen hoofd de godsdienst van de aarde. De studie, de kennis van het individu en van de complexen van individuen komt in haar plaats. Elk individu wordt te kennen gezocht in zijn eigen kracht, en zijn (bepaalde) vrijheid. Men zoekt: als dit en dat complex van individuen bestaat, wat is dan zijn hem eigen kracht, volgens zijn wording, volgens zijn omgeving. Men zoekt de kracht, de vrijheid dus van elk ding, van elk complex van dingen. Niet de onbepaalde absolute, metafysische Vrijheid, zij is met God en Onsterfelijkheid uitgeworpen in de buitenste duisternis, in het Niets, in het Wanbegrip, maar de echte, de bepaalde, de gedetermineerde Vrijheid, die niets anders is dan de elk oogenblik gegeven Kracht tot Arbeid van een ding.

Een onafzienbare baan van onderzoek, van studie en kennis, van

geestelijke Arbeid. Want het aantal der dingen is oneindig. Maar op die oneindige baan een geweldigen en juichenden stap doet de Menschheid, als zij haar eigen aard doorgrondt, haar eigen kracht als Menschheid; als zij ziet dat haar kracht de Arbeid is, haar geestelijke kennis van en haar materieel behandelen der Natuur. En als zij ziet dat haar wezen, als denkend wezen, niet anders is dan het zien, het erkennen van het algemeene in het bijzondere, in den grooten schakel van oorzaken en gevolgen de Wet, de Methode. Over eenigen tijd zal de Menschheid die krachten voor het eerst als gemeenschappelijke, eensgezinde, bewust tot één doel samenwerkende kracht aanwenden. Het is heerlijk dat aan dat gebruik, op deze wijze, door de geheele Menschheid, voorafgaat dit bewustzijn van den aard van haar stoffelijk en geestelijk bestaan. Komt zij eenmaal tot bewuste, eensgezinde, planmatige aanwending, wordt de Daad aan het Bewustzijn, de Praktijk aan het Begrip gepaard, zoekt zij dus niet meer in bijgeloof haar kracht, maar wendt zij algemeene kennis tot arbeid aan, dan zullen zoowel Daad als Bewustzijn zich in heerlijke nieuwe vormen openbaren.